

Kapitola IV

Já jsem já: o izolovanosti, společném životě a konfliktech mužů a žen v rámci rodiny i mimo ni

Jazykový barometr ukazuje na bouřku: „The war over the family“ (Berger/Berger), „The Battle of the sexes“ (Ehrenreich) či „teror intimacy“ (Sennett). Má-li být charakterizována situace mezi muži a ženami, sahá se často k nepřiliš mírumilovnému slovníku. Ten, kdo bere řeč jako skutečnost, musí se tedy domnívat, že láska a intimita se změnily ve svůj opak. Zajisté, jde tu o verbální přepínání v konkurenčním boji o upoutání veřejné pozornosti. Toto nadsazování však zároveň poukazuje na hluboce pocíťovanou ztrátu jistoty, na zraněnou citlivost a „ozbrojenou bezradnost“, s jakou proti sobě muži a ženy stojí v každodenní realitě manželství a rodiny (a v tom, co z obojího zbylo).

Kdyby ale šlo jen o rodinu a o manželství! Jestliže však někdo spojuje vztahy mezi muži a ženami jen s tím, čím se zdají být - jako vztahy zahrnující témata sexuality, něžnosti, manželství, rodičovství atd., neuvědomuje si, že se týkají jak toho, tak současně i všeho ostatního: práce, povolání, nerovnosti, politiky, ekonomiky. Je to právě toto nevyvážené promíšení všeho, ba i toho nejprotikladnějšího, co činí všechny otázky tak spleťtými. Každý, kdo mluví o rodině, musí mluvit o práci a o penězích, a kdo mluví o manželství, musí mluvit o vzdělání, povolání, mobilitě, a to znamená o nerovném rozdělení při mezitím už (ve velké míře) rovných předpokladech daných vzděláním.

1. K situaci mužů a žen

Začala se tato nerovnost mezi mužem a ženou zahrnující všechny oblasti během jednoho či dvou posledních desetiletí ve Spolkové republice skutečně měnit? Data mluví dvojitě řečí. Na jedné straně došlo k významným změnám — zejména v oblastech sexuality, práva a vzdělání. Celkově jsou to však (necháme-li stranou sexualitu) spíše změny ve vědomí a na papíře. Na druhé straně proti nim stojí konstantní povaha chování a situací mužů a žen (zejména na trhu práce, ale také v oblasti sociálního zabezpečení). To má - zdánlivě paradoxní - důsledek, že větší rovnost vyzdvihuje ještě zřetelněji do vědomí trvající a prohlubující se nerovnosti.

Tato historicky vzniklá situace nového vědomí a starých poměrů je ve dvojitě smyslu výbušná: mladé ženy - dosahující stejného vzdělání a uvědomující si svoji situaci - očekávaly větší rovnost v povolání a v rodině, jejich očekávání však narazila na protichůdné tendence na trhu práce a v chování mužů. Muži si naopak osvojili rétoriku rovnosti, aniž by po slovech následovaly činy. Vzdušné zámky iluzí se na obou stranách rozplynuly: při vyrovnání předpokladů (v oblasti vzdělání a práva) se situace mužů a žen zároveň stávají ve zvýšené míře nerovnými, vědoměji pocíťovanými a stále méně legitimními. Rozpory mezi ženským očekáváním rovnosti a nerovnou skutečností, mezi slovy mužů o společném zájmu a trváním na starých připsaných rolích se vyhrocují a naprostou protikladností rozmanitých forem svého výrazu v privátní i politické sféře určují budoucí vývoj. Stojíme tedy - se všemi protiklady, šancemi a rozpory - teprve na začátku osvobození od „stavovské“ připsaných genderových rolí. Vědomí předběhlo reálné poměry. A je nepravděpodobné, že by se hodiny vědomí daly otočit zpět. Mnoho věcí mluví pro to, že je na místě prognóza dlouhodobého konfliktu: pro příští roky bude určující, že muži a ženy budou stát proti sobě. Tuto tezi je nejprve třeba empiricky doložit na základě dat o „obecném rozměru“ životních situací mužů a žen, a poté teoreticky rozpracovat.

Manželství a sexualita

Ve všech západních industriálních zemích existují signály o stoupajícím počtu rozvodů. I když ve Spolkové republice je tento trend - například ve srovnání se Spojenými státy - doposud mírnější, končí dnes i u nás téměř každé třetí manželství rozvodem (ve velkoměstech už téměř každé druhé, v menších městech a ve venkovských oblastech přibližně každé čtvrté) a tato tendence neustále sílí. Až do roku 1984 bylo proti bilanci rozvodů možné postavit pozitivní bilanci opětovných sňatků. Od té doby se ale stále méně rozvedených osob rozhoduje pro nový sňatek. To se shoduje s obecným trendem k poklesu počtu sňatků. Oproti tomu stoupá procento rozvodů u osob, které znovu vstoupily do manželství, a rovněž u rodičů s dětmi. Úměrně tomu vládne stále větší chaos v rodičovských vztazích: moje děti, tvoje děti, naše děti — se všemi s tím spojenými odlišnými úpravami, citlivými body a konfliktními zónami pro všechny zúčastněné.

Údaje oficiálních statistik o rozvodech a sňatcích (pravděpodobně) ještě překonává skutečnost daná tím, že se příkře zvýšil počet „manželství bez oddacího listu“. Odhady mluví o tom, že ve Spolkové republice žije v současnosti jeden až dvaapůl milionu osob v nemanželských životních svazcích. Rozvody v manželstvích bez oddacího listu však žádná statistika nezachycuje. Přitom nejde jen o to, že podíl této formy soužití v uplynulém desetiletí několikanásobně vzrostl. Překvapivé je i to, s jakou samozřejmostí je tento „konkubinát“, který v šedesátých letech vyvolával spory a proti němuž se bojovalo, dnes všeobecně akceptován. Tato kvazi-institucionalizace mimoprávních a mimorodinných forem soužití signalizuje možná ještě výrazněji než daný jev sám tempo změny, k níž došlo. V šedesátých letech byly ještě rodina, manželství a povolání dalekosáhle závazné jako spojení životních plánů, životních poměrů a biografii. Od té doby se ve všech bodech rozšířily možnosti a tlaky volby. Už není jasné, zda a kdy člověk uzavírá sňatek, zda s někým žije beze sňatku, zda počíná nebo vychovává dítě uvnitř rodiny nebo mimo ní, zda to činí s tím, s kým žije, nebo s tím, koho sám miluje, kdo ale žije s někým jiným, zda to vše zvládá před kariérou, po kariéře nebo během ní. A není také jasné, jak se to vše dá krátkodobě, dlouhodobě nebo přechodně sloučit s tlaky nebo ambicemi v oblasti hmotného zabezpečení, kariéry a povolání všech zúčastněných. Všechny takové projekty a dohody jsou principiálně vypověditelné a vzhledem k více či méně nerovným zátěžím, jež v sobě obsahují, závislé na legiti-mizaci. To vše je možné chápat jako uvolnění a diferenciaci životních prvků a forem chování spojených (kdysi) v manželství. Díky tomu je také stále obtížnější postihnout vztah mezi pojmem a skutečností. Jednotnost a stálost pojmů — rodina, manželství, rodičovství, matka, otec atd. - zamlčuje a zastírá vzrůstající rozmanitost poměrů a situací, které se za nimi skrývají (např. rozvedení otcové, otcové jednotlivých dětí, otcové vychovávající sami své děti, mimomanželští otcové, zahraniční otcové, nevlastní otcové, nezaměstnaní otcové, otcové v domácnosti, otcové žijící v komunitě, víkendoví otcové, otcové, jejichž ženy jsou činné v povolání atd.; srov. M. Rerrich, 1986, s. 44).

Směr vývoje je přitom signalizován složením domácností: stále přibývá lidí, kteří žijí sami. Podíl domácností tvořených jednou osobou přesáhl už ve Spolkové republice jednu čtvrtinu (30%). V roce 1900 žilo v přibližně 44% všech privátních domácností pět nebo více osob. V roce 1981 činil odpovídající podíl už jen 9%. Naproti tomu podíl domácností, v nichž žijí společně dvě osoby, stoupl z 15 % v roce 1900 na 29 % v roce 1981. Již na počátku osmdesátých let bylo tedy ve Spolkové republice 7,7 milionů (kolem 12,5% veškerého obyvatelstva) samostatně žijících osob - a tato tendence stále sílí. Jen zčásti přitom však jde o osoby odpovídající stereotypu „single-životu“, tedy o mladé a svobodné zaměstnané lidi; ve většině případů se spíše jedná o starší ovdovělé osoby, převážně o ženy (srov. Statistisches Bundesamt, 1983, s. 54n.).

Tyto vývojové tendence se však nesmí interpretovat jednosměrně ve smyslu rostoucí anarchie a útěku před vázaností ve vztazích mezi muži a ženami. Existuje i protichůdný trend. Proti počtu rozvodů, který dosáhl jedné třetiny, stojí stále ještě dvě třetiny nerozvedených manželství a rodin (ať se za nimi skrývá cokoliv). V rámci jedné generace došlo - zejména u dívek - k nápadným změnám v sexuálním chování. Jen mladým mužům bylo totiž dříve dovoleno - a to jen neoficiálně a se zamhouřenýma očima - shromažďovat sexuální zkušenosti. Dnes se víc než polovina dívek (61 %) otevřeně hlásí k tomu, že i pro ženy je důležité sbírat sexuální zkušenosti. A každá druhá dívka přitom spatřuje určité kouzlo v tom, mít současně dva přátele (G. Seidenspinner, A. Burger, 1982, s. 30). Nesmí to však zastírat fakt, že i uvolněné sexuální chování podléhá přísným normám. Mladí lidé většinou neusilují — i když sami pro sebe ideál manželství a rodiny zpochybňují — o život bez závazků. I dnes zaujímá ideál stabilního partnerství přední místo; „zachovávaná věrnost se často jeví jako něco samozřejmého - právě jen bez oficiálních legitimací a tlaků státního práva a církevní morálky“ (K. Allerbeck, W. Hoag, 1984, s. 105). Vývoj je tedy dvojznačný. Na hojně probíranou otázku, zda manželství a rodina jsou něčím, co patří doznívající epoše, je možné odpovědět jasným ano-ne.

Vzdělání, trh práce a zaměstnání

Rovné právní postavení ženy je zakotveno v základním zákoně Spolkové republiky Německo. Závazné nerovnosti v právním postavení žen však byly odstraněny teprve v roce 1977 novým manželským a rodinným právem. Na papíře už neexistuje žádná norma, která by k muži a k ženě přistupovala odlišně. Ženám je umožněno ponechat si dívčí jméno. Jejich odpovědnost za domácí práce, až do té doby zakotvená v zákoně, byla zrušena a otázka péče o domácnost byla ponechána na dohodě manželů. Oba manželé mají také právo být výdělečně činní. Rodičovská péče o děti je svěřena

otci a matce, kteří se při názorových rozdílech - jak doslovně říká zákon - „musí pokusit dohodnout se“ (srov. Frauenlexikon, 1983, s. 79).

Vedle této dalekosáhlé právní rovnosti mužů a žen je nejdůležitější událostí ve vývoji Spolkové republiky přímo revoluční vyrovnání šancí na vzdělání (k této otázce a k vývoji ženské výdělečné činnosti srov. též výše kapitola III, 1.). Ještě počátkem šedesátých let byly dívky v přístupu ke vzdělání značně znevýhodněny

(ve vyšších vrstvách kupodivu mnohem více než ve vrstvách ostatních). V roce 1983 dívky už v některých bodech dokonce předstihly hochy (více dívek než hochů např. usiluje o maturitu; na nejnižší úrovni, kterou představuje základní škola, ukončuje vzdělání více hochů než dívek). Existují i protichůdné tendence. Srovnání výkazů o odborném vzdělání ukazuje výrazně nižší procento odborného vzdělání u žen (40% výdělečně činných žen, ale jen 21 % mužů nemělo počátkem osmdesátých let žádné odborné vzdělání). Také počet maturantek pokračujících ve vyšším studiu poklesl v uplynulých deseti letech z 80% na 63% (u maturantů z 90% na 73%). Studentky jsou stejně jako dříve nadměrně zastoupeny v některých směrech studia (přes 70 % dívek volí humanitní, jazykové a pedagogické obory studia) a ženy se také kvalifikují spíše pro „nižší“ školy.

Nicméně se nezdá přepjaté - ve srovnání s výchozí situací - mluvit o feminizaci vzdělání v šedesátých a sedmdesátých letech. Tato revoluce ve vzdělání není ovšem doprovázena revolucí na pracovním trhu a v systému zaměstnání. Naopak, dvěře, které byly v oblasti vzdělání otevřeny, byly „na trhu zaměstnání

a práce... opět přibouchnuty“ (G. Seidenspinner, A. Burger, 1982, s. 11). S nepatrným přírůstkem dívek v „mužských povoláních“ kontrastuje jejich masivní vytlačování ze všech ostatních oblastí.

„Integrace ženy do povolání“, v sedmdesátých letech požadovaná (a podporovaná), se jednoznačně řídí „stavovskou, gen-derově podmíněnou zákonitostí“ obrácené hierarchie: čím je nějaká oblast pro společnost „centrálnější“ (a je takto definována), čím je nějaká skupina „mocnější“, tím méně jsou v ní zastoupeny ženy, a naopak: čím je nějaká oblast úkolů „marginálnější“, čím méně „vlivná“ je nějaká skupina, tím větší je pravděpodobnost, že ženy si v těchto sektorech vydobývaly možnosti zaměstnání. Dosvědčují to odpovídající údaje ze všech oblastí - z politiky, ekonomiky, vysokých škol, médií atd.: Ženy se špičkovým postavením v politice jsou stejně jako dříve výjimkou. Na jedné straně se zastoupení žen v politické exekutivě od roku 1970 nepřetržitě zvyšovalo; na druhé straně se jejich podíl snižuje, čím blíže jsou centrum politického rozhodování. Nejvýrazněji pronikly ženy do stranických grémií (ze 14 % v roce 1970 se tu jejich podíl zvýšil v průměru na 20,5 % v roce 1982). Je příznačné, že jejich vliv převažuje mezi zelenými (až 50%). V parlamentech se podíl žen zvyšuje směrem shora dolů: největší je na komunální úrovni (v zemských parlamentech kolísá mezi 6% a 15%; v obecních a městských parlamentech se pohybuje mezi 9,2% a 16,1%). V hospodářské oblasti je podíl žen v pozicích s dispozičním oprávněním zcela nepatrný — jen 2,7%, přičemž jsou více zastoupeny v méně vlivných sektorech podniku (např. v personálních odborech). V justici je situace na vyšší úrovni podobná. Podíl žen je tu ovšem daleko vyšší (v roce 1977 jej tvořilo přibližně 11% soudkyň, 10% státních zástupkyň, 7% obhájkyň). Ale u spolkových soudních dvorů, tedy tam, kde se přijímají základní rozhodnutí naší jurisdikce, kde jsou na desetiletí nastavovány výhybky naší justice, nemají ženy (téměř) co pohledávat (B. Wiegmann, 1979, s. 130). Na vysokých školách jsou ženy na vrcholu hierarchické pyramidy, to znamená na profesorských místech třídy C4 stále ještě výjimkou (v roce 1980 bylo pouze 239 z celkového počtu 9 431 míst této třídy obsazeno ženami), zatímco směrem dolů jejich podíl stále stoupá (dvojnásobný počet žen už působí na profesorských místech třídy C3 a několikanásobný počet na místech pomocných vědeckých sil - zejména v „okrajových oborech“). I média skýtají tentýž obraz: čím vyšší je hierarchický stupeň, tím méně se ženy dostávají ke slovu. Když působí v televizi, pracují většinou na „střední úrovni“ a v „lehčích“ rezortech, méně často ale v „důležitých“ politických a hospodářských tématických oblastech a téměř nikdy v televizní radě. Podíl žen zaujímajících řídicí postavení ve sdružených veřejnoprávních vysílačích činil v roce 1978 3 % (Frauen 80, vyd. Bundesminister für Jugend, Familie und Gesundheit, 1981, s. 31). Kvalifikované profesní aktivity mladších žen se to netýká. : Mladé ženy získaly dobré vzdělání a oproti svým matkám (a zčásti i otcům!) u nich došlo ke značnému vzestupu. Ovšem i zde je třeba opatrnosti.

V mnoha oblastech výdělečného života dobyly ženy „potápějící se lodi“. Typická ženská povolání patří k těm, jejichž budoucnost je nejistá: sekretářky, prodavačky, učitelky, zaučené průmyslové dělnice. Racionalizace zasahuje obzvláště silně právě ty oblasti, kde nejčastěji pracují ženy, nebo v nichž existují - řečeno nejlepším sociologickým žargonem - „značné racionalizační rezervy“. To právě

platí i pro průmyslovou práci. Pro většinu „ženských“ pracovních míst — v elektroprůmyslu, v potravinářském, oděvním a textilním průmyslu - je příznačné jejich soustředění tam, kde je „zablokována mechanizace“, kde jsou v ní „mezery“ nebo kde se ve vysoce či částečně zmechanizovaných výrobních systémech provádějí „zbytkové práce“, které pravděpodobně při budoucích vlnách mikroelektronické racionalizace odpadnou. Toto vytlačování žen ze světa zaměstnání se již odráží ve vývoji nezaměstnanosti. Počet registrovaných nezaměstnaných žen v posledních letech vždy převyšoval - při vzestupné tendenci - počet mužů. V roce 1950 činila míra nezaměstnanosti u žen 5,1% (u mužů 2,6%), v roce 1982 se zvýšila na 8,6% (u mužů na 6,8%). Od roku 1983 tvoří ve Spolkové republice polovinu z více než 2,5 milionu nezaměstnaných žen, přičemž počet výdělečně činných žen je oproti mužům zhruba o třetinu nižší. U vysokoškolsky vzdělaných pracovníků stoupla dokonce mezi roky 1980 a 1982 nezaměstnanost u mužů o 14%, u žen naproti tomu o 39 %. Nejsou přitom započteny ženy, které — více či méně dobrovolně — odcházejí z výdělečného života do domácnosti. Počet osob, které se v návaznosti na nezaměstnanost uchylují k „nevýdělečné činnosti jiného typu“ — převážně k domácí práci —, se v uplynulých deseti letech zněkolikanásobil (v roce 1970 činil 6 000, ale v roce 1982 už 121000!). Jinými slovy, všechno roste: podíl žen na výdělečné činnosti, nezaměstnanost i skrytá nezaměstnanost žen.

Tento deprimující vývoj na trhu práce je ve zřetelném rozporu s nadějemi, jimž se oddávala a jež vyjadřuje dorůstající generace žen. Jedním z významných výsledků studie Madchen 82 (G. Seidenspinner a A. Burger) je „fakt, že u dívek mezi patnácti a devatenácti lety stojí na prvním místě uskutečnění přání spjatého s povoláním“, které je řazeno výš než sňatek a mateřství (s. 9). Tato vysoká motivace mladých žen ve vztahu k povolání a vzdělání naráží na protichůdné vývojové tendence na trhu práce a nezbývá než vyčkat, jak bude tento „šok ze skutečnosti“ v krátkodobě i dlouhodobé perspektivě, privátně i politicky zvládnut.* Osvobození od „stavovsky“ připsaných rolí mužů a žen se nikdy netýká jen jedné strany - jen žen. Může pokročit jen do té míry, do jaké i muži změní způsob, jakým chápou sami sebe i svoje chování. Zřetelně se to projevuje nejen nově vytvářenými bariérami v systému zaměstnání, ale i ve vztahu k další tradiční ose „ženské práce“: ke každodenní domácí práci, k péči o děti, k práci pro rodinu.

Emancipace žen a práce pro rodinu v perspektivě mužů

Reprezentativní empirická studie Der Mann, kterou v podzimních měsících roku 1985 uveřejnily S. Metz-Gockelová a U. Mül-lerová, podává ambivalentní, ale i při své ambivalentnosti naprosto jednoznačný obraz. Harmonický mužský pohled na genderové vztahy, který ještě v polovině sedmdesátých let popsala Helge Prossová — „muž je silnější, chce mít svoje povolání a chce být živitelem rodiny; žena je slabší, chce svoji dnešní roli v rodině a jen občas nějaké povolání, a nadto ještě povolání nenáročné, chce, aby mohla k muži vzhlížet“ (1978, s. 173) -, ustoupil verbální otevřenosti, přičemž chování mužů zůstalo dál strnule neměnné. „Muži jsou ve svých reakcích rozštěpení. To, oč se zasazují hlavou, neproměňují v činy. Za slovy o společných zájmech ukrývají fakticky nerovnost“ (s. 18). Zejména na starém přesvědčení, že žena je odpovědná za domácnost a za děti, se změnilo jen málo nebo vůbec nic. „Otcové nevaří, neperou, neutírají prach. Na domácí práci se podílejí jen málo nebo vůbec ne. Spokojují se s finančním příspěvkem na chod domácnosti a na výchovu dětí“ (s. 21). Tomu odpovídá, že „roli muže v domácnosti většinou akceptují jen pro ostatní muže“ (s. 63). S jistým pokrytectvím a verbální pružností se tak trvá na staré dělbě odpovědností. Obhajo- -vat vlastní „svobodu od domácích prací“ a uznávat přitom rovná práva ženy nepředstavuje pro muže žádný rozpor. Vyzbrojili se novými argumenty.

Ještě před deseti lety vysvětlovala většina mužů znevýhodnění žen v profesním životě nedostatečnou kvalifikací. A protože tyto argumenty se už vzhledem k expanzi vzdělání nedají obhájit, staví se dnes jiné obranné valy: role matky. „61 % mužů spatřuje v rodinném zatížení ženy důvod, který brání její kariéře v povolání... Na otázku, jakým způsobem si může rodina s dětmi (do deseti let) nejlépe rozdělit práci v povolání, v domácnosti a při výchově dětí, podporuje velká většina německých mužů model, podle něhož žena zůstává doma a muž pracuje v povolání (80%)... To vše nepředstavuje ve vnímání mužů žádné skutečné znevýhodnění žen, nýbrž reálnou zákonitost... Převést ženskou otázku na otázku dětí je nejstabilnější baštou proti zrovnoprávnění ženy“ (s. 26n.). Je ironií dějin, že nepatrná, ale vzrůstající část mužů - otcové, kteří sami vychovávají své děti, a muži v domácnosti - současně podkopává i tuto ústupovou pozici.

Autorky popisují s dvojsmyslnou ironií rozpornost nového obrazu ženy v očích mužů. „„Skřítek u

domáciho krbu' už není aktuální. Velký význam se přikládá autonomii ženy v oblasti rozhodování. Žádoucí je samostatná žena, která ví, co chce. Tato nová samostatnost je vlastní ženě, která samostatně a odpovědně řídí své záležitosti (i záležitosti ostatních členů rodiny) a přispívá tak k tomu, že muž se zbavuje části svého břemene... Tento druh emancipace má pro muže dokonce mnoho pozitivních stránek. Problémy s emancipací nastávají pro muže v tom případě, když jim hrozí, že „samostatnost“ ženy se obrátí i proti nim, když jsou na ně kladeny požadavky a prosazovány jim odporující zájmy" (s. 22n.).

Celý obraz doplňují první výzkumy oné mizící menšiny mužů, kteří se rozhodli ke změně rolí a stali se novými otci a muži v domácnosti (srv. A. Hoff, J. Scholz, 1985). Podle jejich vlastních údajů jde o rozhodnutí, které je jen s výhradami dobrovolné. „Podřídili se přání nebo požadavku partnerky, která chtěla dál vykonávat svoje povolání. V ojedinělých případech to už bylo podmínkou těhotenství" (s. 5). Je příznačné, že stará mužská ideologie, která mluvila o svobodném prostoru ponechávaném domácí práci, už není sdílena muži, kteří tato slova proměnili v činy. „Dominantní zkušeností mužů v domácnosti je izolovanost a pocit nenaplněnosti domácí práci, která je pocíťována jako monotónní rutina" (s. 17). Muži v domácnosti trpí syndromem žen v domácnosti: neviditelnost jejich práce, nedostatek uznání, nedostatek sebevědomí. Jeden z nich říká: „...nejhorší, nejnepříjemnější je uklízení, to je skutečně něco odporného... Opravdu se to pozná teprve tehdy, když se to dělá každý den, když se dejme tomu v pátek někde uklidí a za týden je ve stejnou dobu na stejném místě stejná špína. A to je skutečně na téhle práci skoro ponižující, ne-li přinejmenším nervově ubíjející... Dalo by se skoro říci, že je to takový boj proti větrným mlýnům" (s. 17n.). Tváří v tvář této zkušenosti revidují dokonce i muži, kteří vědomě vyměnili „odcizující práci v povolání" za práci v domácnosti, svoji představu o povolání, poznávají význam výdělečné práce pro vlastní sebestvrzení a pro uznání ze strany druhých a pokoušejí se alespoň o zaměstnání se zkrácenou pracovní dobou (s. 8, 43). Jak málo je tento druh výměny rolí dosud sociálně akceptován, vyplývá z toho, že tito muži jsou svým okolím chváleni, zatímco stinné stránky dopadají na jejich manželky. Ty musí čelit výtkám, že jsou „špatnými matkami" (s. 16).

Souhrnně můžeme říci: za fasádou ideálního obrazu partnerství pěstovaného oběma stranami se kupí rozpory. Podle toho, kam pohlédneme, je možné rozpoznat pokrok i porážky. Vezměme nejprve ženy. V centrálních životních sférách mladých žen se ve srovnání s generací jejich matek nepochybně otevřely nové svobodné prostory - v oblastech práva, vzdělání a sexuality, ale také v profesním postavení (srov. souhrnně E. Beck-Gernsheim, 1983). Pohled na současnou situaci a na obrysy budoucího vývoje ale ukazuje, že tyto svobodné prostory jsou společensky nezabezpečeny. Vývojové tendence výdělečné práce a stavovská uzavřenost mužského světa v politice, ekonomice atd. vedou k odůvodněnému předpokladu, že veškeré dosavadní střety byly ještě něčím harmonickým a že fáze konfliktů je teprve před námi.

Výchozí situace i perspektivy jsou přitom v řadě ohledů ambivalentní. Při generačním srovnání na tom ženy obecně nejsou špatně (mají dnes lepší vzdělání, a proto v zásadě také lepší perspektivy v povolání). Současně je ale v oblasti povolání předstihli jejich vlastní manželé, přibližně stejně vzdělání, a na ženách přitom v nezmenšené míře spočívá verdikt „doživotní domácí práce". Proti zájmu žen na tom, aby se samostatně ekonomicky zajistily a zapojily do individualizující profesní aktivity, stojí ale stejně jako dříve jejich zájem na partnerství a mateřství, a to také a právě u oněch žen, které vědí, co to znamená z hlediska jejich perspektiv v povolání a jejich ekonomické závislosti na manželovi. Tato rozpolcenost mezi „vlastním životem" a „existencí pro druhé", která je nově vnímána, ukazuje ambivalentnost procesu ženské individualizace. „Duch rovnosti" se už ovšem nedá znovu uzavřít do láhve. Otevřít ženám vzděláním oči a sázet na to, že neprohlédnou a pro veškerou budoucnost přijmou průhledné mužské „zdůvodňování" stavovského, genderově podmíněného řádu v rodině, povolání a politice, bylo — z mužského hlediska — mimořádně krátkozrakou a naivní strategií.

I na straně mužů se v uplynulých deseti letech dalo leccos do pohybu. Staré klišé o „tvrdém muži" už neplatí. I muži chtějí většinou ukázat své city a slabosti. Nepovažují už za trapné, když muž pláče (S. Metz-Gockel, U. Müller, 1985, s. 139). Získávají pomalu nový poměr k sexualitě. Ta pro ně „už není izolovaným pudem, nýbrž samozřejmou složkou jejich osobnosti. Berou ohled na partnerku" (s. 139). Muži jsou nicméně v jiné situaci. Slovo „zrovnoprávnění" pro ně má jiný smysl. Neznačí pro ně - tak jako pro ženy - více vzdělání, lepší perspektivy v povolání, méně práce v domácnosti, nýbrž jako logický důsledek více konkurence, zřeknutí se kariéry, více práce v domácnosti. Většina mužů se ještě

oddává iluzi, že je možné vše spojit. Domnívají se, že lze bez obtíží sloučit zrovnoprávnění ženy a muže a zachování staré dělby práce (obzvlášť ve vlastním případě). Podle osvědčeného pravidla, že tam, kde hrozí rovnost, musí pomoci příroda, zastírají sami před sebou rozpory mezi vlastními slovy a činy a uchylují se k biologickému zdůvodnění vládnoucích nerovností. Z faktu, že žena je schopna rodit děti, vyvozují, že jí přísluší odpovědnost za děti, domácnost a rodinu a že se tedy musí zříci povolání nebo v něm zaujímat podřízené postavení.

Právě muže přitom propukající konflikty zasahují obzvlášť citlivě. Podle tradičního mužského stereotypu dělby gendero-vých rolí závisí „úspěch“ muže v podstatné míře na ekonomické úspěšnosti a na úspěchu v povolání. Teprve stabilní příjem mu umožňuje dostat mužskému ideálu „dobrého živitele“ a „starostlivého manžela a otce rodiny“. V tomto smyslu je i přiměřené a trvalé uspokojování sexuálních potřeb vázáno na ekonomicky měřitelný úspěch. Obráceně to také znamená, že má-li muž dosáhnout těchto cílů a splnit tato očekávání, musí v práci vynaložit „své nejlepší síly“, musí interiorizovat tlaky kariéry, musí se vnitřně vydávat, sám sebe přímo „vykořisťovat“. Tato struktura „mužské pracovní schopnosti“ je na jedné straně předpokladem pro to, že v podnicích fungují disciplinární strategie založené na odměně a trestu. Ten, kdo musí živit manželku a dvě děti, udělá, co se mu řekne. Na druhé straně zůstává vydávání mužské pracovní síly odkázáno na „harmonický domov“, který reprezentuje žena. Muži, ztělesňující „lidství spjaté s povoláním“, se tak stávají ve zvláštní míře emocionálně nesamostatnými. Sami se zapojují do dělby práce, při níž delegují na ženu podstatné stránky svého já a svých schopností v jednání se sebou samým. Souběžně roste tlak na harmonizaci všech záležitostí spojených s gendero-vými vztahy. U mužů se vyvíjí pozoruhodná schopnost nebrat na vědomí rysující se konflikty. Tím zranitelnějšími se pak stávají, když postupně po částech nebo definitivně ztratí možnost emocionální výměny vepsané do jejich chápání partnerského vztahu. Když pak vztah k ženě není harmonický, nýbrž konfliktní, jsou dvojnásobně postiženi: ke ztrátě přistupuje bezmocnost a nepochopení.

Teze

Témata a konflikty spojené se vztahem mezi muži a ženami nejsou jen tím, čím se zdají být, totiž tématy a konflikty existujícími mezi muži a ženami. V jejich rámci se také rozpadá sociální struktura v privátní sféře. To, co se jeví jako „konflikt ve vzájemných vztazích“, má svoji obecnou stránku v rovině sociální teorie, která zde bude osvětlena v rámci tří tezí: (1) Připsání rolí v závislosti na genderových charakteristikách je základem industriální společnosti, a ne jakýmsi tradičním re-liktem, kterého by se šlo snadno vzdát. Bez oddělení mužské a ženské role by neexistovala tradiční nukleární rodina. A bez nukleární rodiny by neexistovala industriální společnost se svou schematicou práce a života. Život měšťanské industriální společnosti se zakládá na neúplném, přesněji řečeno polovi-čatém podřízení lidské pracovní schopnosti trhu. Plná industrializace, plné podřízení trhu a tradiční formy a role rodiny se vylučují. Na jedné straně je tomu tak, že výdělečná práce předpokládá práci v domácnosti a tržně zprostředkovaná produkce zase formy a připsané role nukleární rodiny. Industriální společnost je v tomto ohledu odkázána na nerovné postavení mužů a žen. Na druhé straně je tato nerovnost v rozporu s principy moderny a v kontinuitě modernizačního procesu se stává problematickou a konfliktní. Tím jsou však v procesu skutečného zrovnoprávnění mužů a žen zpochybňovány základy rodiny (manželství, sexualita, rodičovství atd.). To znamená, že ve fázi modernizace následující po druhé světové válce probíhá současně proces prosazování a rozkladu industriální tržní společnosti. Univerzalizmus trhu nerespektuje ani vlastní tabuizované zóny, které sám zavedl, a osvobozuje částečně ženy od jejich industriálně vyprodukovaného „stavovského osudu“, od připsané práce v domácnosti a materiální závislosti na manželovi. Takový vývoj otřásá formami biografického sladění produkce a reprodukce i dělby práce a existujícími normami uvnitř rodiny, zviditelňuje mezery v sociálním zabezpečení žen atd. V konfliktech, k nimž dnes dochází mezi muži a ženami, tak musí být řešeny personalizované rozpory industriální společnosti, která univerzální modernizací a individualizací ruší současně moderní a stavovské základy společného života mužů a žen.

(2) Dynamika individualizace, která vyvázala lidi z třídních kultur, se nezastavuje ani před branami rodiny. Lidé jsou silou, kterou sami nechápu a jejímž nejvnitřnějším ztělesněním -ať na ně doléhá jakkoli podivně - nicméně sami jsou, vytrženi z genderových rámců, z jejich stavovských atributů a daností, nebo až do hloubi duše otřeseni. Zákon, který před nimi vyvstává, zní: já jsem já, a tedy: já jsem žena. Já jsem já, a tedy: já jsem muž. Tato distance mezi já a insinuovanou ženou, mezi já a

insinuovaným mužem představuje propast. Proces individualizace má přitom ve vztazích mezi muži a ženami zcela protichůdné důsledky. Na jedné straně jsou při hledání „vlastního života“ osvobozováni od tradičních forem a připsaných rolí. Na druhé straně jsou lidé při oslabených sociálních vztazích puzeni k životu ve dvou, k hledání partnerského štěstí. Potřeba sdíleného vnitřního života, jak je vyjádřena ideálem manželství a života ve dvou, není žádnou prvotní potřebou. Roste úměrně ke ztrátám, které individualizace přináší jako rub svých možností. Díky tomu vede přímá cesta z manželství a rodiny dříve nebo později opět do manželství a rodiny — a naopak. To, co stojí nad frustrací nebo touhou obou pohlaví, je vždy opět jen jejich frustrace nebo touha, jejich opozice, závislost, pospolitost, koexistence, izolovanost, otevřenost vůči druhému - anebo všechno dohromady.

(3) Ve všech formách společného života žen a mužů (před manželstvím a v jeho rámci, vedle manželství a po něm) vystupují na povrch konflikty století. Ukazují tu vždy svoji privátní, osobní tvář. Rodina je však jen místem, nikoli příčinou tohoto dění. Jevišťe je možné změnit. Kus, který se hraje, zůstává vždy stejný. Propojení obou pohlaví v mnohovrstevném světě práce, rodičovství, lásky, povolání, politiky, individuálního rozvoje a seberealizace — ať už s druhým nebo proti němu — se silně otrásá. Uvědomování si konfliktů je v manželských (i mimomanželských) vztazích iniciováno otevírajícími se možnostmi volby (může jít např. o divergentní profesní mobilitu manželů, o rozdělení domácích prací a péče o děti, o způsob kontracepce, sexualitu atd.). Při rozhodování si všichni uvědomují rozdílné a protikladné důsledky a rizika pro muže a ženy, a tedy i protikladné aspekty jejich situací. Tak se např. při rozhodování o tom, kdo bude pečovat o děti, rozhoduje o profesní kariéře manželů, a tudíž i o jejich přítomné i budoucí ekonomické závislosti nebo nezávislosti a o všech důsledcích, které z toho pro ně vyplývají. Tyto možnosti rozhodování mají osobní a institucionální stránku. To znamená, že chybějící institucionální řešení (např. chybějící školky a neexistující flexibilizace pracovní doby, nedostatečné sociální zabezpečení) umocňují konflikty v privátních vztazích. A naopak, odpovídající institucionální opatření značně oslabují privátní „handrkování“ mezi muži a ženami. Proto je privátní a politické strategie a řešení třeba vidět v jejich souvislosti. Tyto tři základní teze - „stavovský charakter“ industriální společnosti, tendence k individualizaci v ženském a mužském životním kontextu, konfliktní situace vnímané ve spojení s možnostmi a tlaky volby - budou nyní postupně rozpracovány a objasněny.

2. Industriální společnost jako moderní stavovská společnost

Zvláštnosti antagonismů mezi životními situacemi mužů a žen je možné teoreticky určit jejich konfrontací s třídními situacemi. Třídní protiklady se v devatenáctém století rozněcovaly zbídačením velkých částí dělnictva. Řešily se veřejně. Antagonismy mezi muži a ženami spojené s detradicionalizací rodiny vyvstávají hlavně mezi dvojicemi a místem jejich řešení je kuchyně, postel a dětský pokoj. Jejich zvukovou kulisu a indiciemi jsou nekonečné diskuse o vzájemném vztahu nebo němý manželský konflikt, útěk do samoty a ze samoty, ztráta bezpečné důvěry v druhého, jemuž partner náhle už nerozumí, bolestné chvíle rozvodu, idolizace dětí, boj o kousek vlastního života, který má být vydobyt na druhém a zároveň s ním sdílen, odhalování útisku v trivialitách každodenního života, útisku, jímž je jedinec sám. Je to možné pojmenovat jakkoliv: „zákopová válka mezi muži a ženami“, „útěk do subjektivity“, „epocha narcismu“. Právě to je způsob, jakým se sociální forma — stavovská vnitřní struktura industriální společnosti - rozpadá v privátní momenty.

Třídní protiklady, které vznikají zároveň s industriálním systémem, jsou takřkajíc „imanentně moderní“, založené v industriálním způsobu produkce samém. Antagonismy mezi muži a ženami se nepodřizují ani schématu moderních třídních protikladů, ani nejsou pouhým tradičním reliktem. Jsou čímsi třetím. Jsou stejně jako protiklady mezi kapitálem a prací produktem a základem in-dustriálního systému v tom smyslu, že výdělečná práce předpokládá práci v domácnosti a že sféry a formy produkce a rodiny se oddělily a vytvořily v devatenáctém století. Situace mužů a žen, které takto vznikají, se současně zakládají na tom, že jsou jakoby připsány narozením. V tomto smyslu jsou jakýmsi podivným hybridem majícím podobu „moderních stavů“. A díky nim se v moderně etabluje stavovská hierarchie industriální společnosti. Svojí zápalnou sílu a logiku konfliktu čerpají tyto situace z rozporu mezi modernou a antimodernou v industriální společnosti. Tomu odpovídá, že stavovské, genderově podmíněné připsané role a protiklady se neprojevují tak jako třídní protiklady v raně industriálním, nýbrž až v pozdně industriálním stadiu modernizace, tedy v okamžiku, kdy sociální třídy jsou již detradicionali-zovány a moderna se už nezastavuje před branami a formami rodiny, manželství, rodičovství a práce v domácnosti.

V devatenáctém století se zároveň s prosazováním průmyslové společnosti utvářely formy nukleární rodiny, které jsou dnes opět detradicionalizovány. Práce v rodině a produkce jsou podřízeny protikladným organizačním principům (srov. M. Rerrich, 1986). Zatímco produkce se řídí pravidly a mocí trhu, u každodenních domácích prací je jaksí samozřejmě vyžadováno jejich bezplatné vykonávání. Smluvní povaha vztahů v oblasti produkce kontrastuje s kolektivní pospolitostí manželství a rodiny. Individuální konkurence a mobilita, vyžadovaná ve sféře produkce, naráží v rodině na opačný požadavek: obětovat se pro druhého, integrovat se do kolektivního, pospolitého projektu rodiny. V podobě rodinné reprodukce a na trhu závislé produkce jsou tedy v rámci industriální společnosti sloučeny dvě epochy s protikladnými organizačními principy a hodnotovými systémy - moderna a moderní anti-moderna -, které se doplňují, podmiňují a navzájem si odporují. Právě tak odpovídají těmto epochám i rozdíly v životních situacích, které jsou vytvářeny a připisovány oddělením rodiny a produkce. Neexistuje tedy jen systém nerovnosti, který má svůj základ v produkci a projevuje se rozdíly v odměňování, v rámci profese, ve vztahu k výrobním prostředkům atd. Existuje také systém nerovností, který prochází napříč tím vším a který na jedné straně zahrnuje různým epochám odpovídající rozdíly mezi „rodinnou situací“ s její relativní rovností a na druhé straně rozmanitost situací ve sféře produkce. Zde je práce zprostředkována pracovním trhem a vykonávána za peníze. Když ji lidé přijmou, získávají - bez ohledu na své zapojení do závislé práce - schopnost seteobživu. Stávají se aktéry procesů mobility, s tím souvisejících projektů atd. Neplacená práce pro rodinu je připisována jako přirozené věno spojené s manželstvím. Její přijetí s sebou nese zásadní nesamostatnost a závislost. Ten, kdo ji převezme - a víme, kdo to je - hospodaří s penězi „z druhé ruky“ a zůstává odkázán na manželství jako na spojovací článek k vlastní obživě. Rozdělení těchto prací — a v tom spočívá feudální základ indu-striální společnosti — zůstává vyjmuté z rozhodování. Jsou připisovány podle původu a pohlaví. V zásadě je osud člověka i v in-dustriální společnosti přítomen už v kolébce: celoživotní práce v domácnosti nebo existence formovaná trhem práce. Tyto „stavovské osudy mužů a žen“ jsou zmírňovány, rušeny, zostřovány a zastírány láskou, která je s nimi spojena. Láska je slepá. Protože láska se i při veškeré nouzi jeví také jako východisko z nouze, již sama vytváří, nerovnost, která je, být nesmí. Nerovnost ale je a vede k tomu, že láska se stává mdlou a chladnou.

Tím, co se jeví a co je kritizováno jako „teror intimacy“, jsou tedy — z hlediska sociální teorie a historie — rozpory základními rysy industriální společnosti rozštěpené moderny, která nedělitelné principy moderny - individuální svobodu a rovnost bez ohledu na bariéry dané narozením - vždy už rozdělovala a jednomu pohlaví je od narození upírala a druhému připisovala. Industriální společnost nikdy nebyla a není možná jako společnost jen industriální, nýbrž je vždy společností napůl industriální a napůl stavovskou, společností, jejíž stavovská stránka není žádným tradičním reliktem, nýbrž produktem a fundamentem industriální společnosti zabudovaným do institucionální schematiky práce a života.

Po druhé světové válce došlo v rámci modernizace spjaté se státem blahobytu k dvojímu procesu: na jedné straně pronikly i do kontextu ženského života požadavky normální biografie závislé na trhu. V zásadě nejde o nic nového, pouze o aplikaci principů vyspělých tržních společností bez ohledu na genderově dané bariéry. Na druhé straně se však tímto způsobem vytvářejí úplně nové situace uvnitř rodiny a zcela obecně mezi muži a ženami, přičemž jsou dokonce likvidovány stavovské základy života industriální společnosti. Prosazení industriální tržní společnosti překonávající její rozštěpení v závislosti na pohlaví je vždy již doprovázeno rozkladem její rodinné morálky, generově determinovaných osudů, tabu týkajících se manželství, rodičovství a sexuality, a dokonce i opětovným sjednocením domácí a výdělečné práce.

Struktura stavovské hierarchie industriální společnosti sestává z mnoha prvků: patří mezi ně dělba sfér práce mezi rodinu a produkci a jejich protikladná organizace, připsanost odpovídajících životních situací narozením, zastírání celkového stavu přísliby něžnosti a překonávání osamělosti láskou, manželstvím a rodičovstvím. Retrospektivně vzato musela být tato struktura vybudována a prosazena i proti projevům odporu. Na modernizaci se tedy dosud pohlíželo příliš jednostranně. Modernizace má dvojí tvář. V devatenáctém století byl souběžně se vznikem industriální společnosti ustaven moderní genderově podmíněný stavovský řád. V tomto smyslu je modernizace v devatenáctém století doprovázena anřimodernizací. Dobové rozdíly a protiklady mezi produkcí a rodinou jsou etablovány, ospravedlňovány a prohlašovány za věčné. Aliance mužsky inspirované filosofie, náboženství a vědy vše spojuje — když už, tak už — s „přirozeností“ ženy a „přirozeností“ muže.

Modernizace tedy nejen rozkládá feudální vztahy agrární společnosti, ale vytváří také nové feudální vztahy, které dnes opět začíná rozkládat. Tentýž jev - proces modernizace - má v rozdílných rámcových podmínkách devatenáctého a konce dvacátého století opačné důsledky: tehdy oddělení domácí práce a výdělečné činnosti, dnes zápas o nové formy opětovného sjednocení; tehdy materiální závislost žen na manželovi, dnes jejich energické pronikání na trh práce; tehdy prosazování stereotypních ženských a mužských rolí, dnes osvobozování lidí od stavovských genderově podmíněných daností.

To jsou známky svědčící o tom, že moderna dnes zasahuje do antimoderny, kterou instalovala do industriální společnosti. Rozpadají se vztahy mezi muži a ženami, které jsou pevně spojeny s oddělením produkce a reprodukce a udržovány kompaktní tradicí nukleární rodiny se vším, co v sobě obsahuje z koncentrovaného pospolitého života, připsaných rolí a emocionality. Všechno je pojednou nejisté: forma společného života i to, kdo, kde a jak pracuje, názory na sexualitu a lásku a jejich spojení s manželstvím a rodinou. Instituce rodičovství se rozpadá v konflikt mezi mateřstvím a otcovstvím a děti s oněmi jim vlastními intenzivními vazbami, které se dnes stávají něčím anachronickým, jsou posledními partnery, kteří neodcházejí. Začíná se všeobecně usilovat o „formy opětovného sjednocení“ práce a života, domácí a výdělečné práce atd. a experimentovat s nimi. Jedním slovem, privátní se stává politickým, a to pak vyzáruje do všech oblastí.

To však jen naznačuje směr vývoje. To, oč jde v těchto úvahách, spočívá v následujícím konstatování: problémové situace plně realizované tržní společnosti nemohou být zvládnuty ve společenských životních formách a institucionálních strukturách polovičaté tržní společnosti. Tam, kde muži a ženy musí a chtějí vést ekonomicky samostatnou existenci, nemůže se to dít ani v rámci tradičně připsaných rolí vlastních nukleární rodině, ani v institucionálních strukturách práce v povolání, sociálního práva, urbanistického plánování, školství atd., které přímo předpokládají tradiční podobu nukleární rodiny s jejími genderově podmíněnými stavovskými základy.

„Konflikty století“, které se ventilují připisováním osobní viny a projevy zklamání ve vztazích mezi muži a ženami, mají svůj základ i v tom, že pokusy o osvobození od genderových stereotypů se stále ještě podnikají (téměř) jen privátní konfrontací mužů a žen v rámcových podmínkách nukleární rodiny, přičemž zůstává zachován konstantní charakter institucionálních struktur. To se rovná pokusu uskutečnit změnu společnosti při současném zachování forem sociální struktury v rodině. Co pak zbývá, je jen výměna nerovností. Osvobození žen od domácí práce a od materiální závislosti na manželovi má být vynuceno regresí mužů k této „moderní feudální existenci“, která je právě tím, co ženy samy odmítají. To se - historicky - rovná pokusu učinit šlechtu nevolníky sedláků. Muži však uposlechnou tohoto volání „zpátky ke kamnům!“ právě tak málo jako ženy (a ty by to měly skutečně vědět nejlépe!). To je však pouze jeden aspekt. Ústřední význam má nahlédnutí, že zrovnoprávnění mužů a žen nelze dosáhnout v rámci institucionálních struktur, které předpokládají nerovné postavení mužů a žen. Nové, „kulaté“ lidi nemůžeme napěchovat do starých „hranatých“ přihrádek imperativů trhu práce, systému zaměstnání, urbanistických projektů, systému sociálního zabezpečení atd. Jestliže se o to někdo pokouší, nelze se divit, že privátní vztah mezi muži a ženami se stává dějištěm konfliktů, které mohou být jen neadekvátně řešeny tahanicemi kolem „výměny rolí“ nebo „smíšených rolí“ mužů a žen.

3. Osvobození od mužských a ženských rolí?

Načrtnutá perspektiva podivně kontrastuje s daty, která byla dříve uvedena. Ta nakonec výmluvně dokumentují trend, který je protichůdný obnovení genderově podmíněné stavovské hierarchie. V jakém smyslu se vůbec může mluvit o „osvobození“? Jsou ženy ve stejné míře jako muži osvobozovány od stereotypních daností svého „genderově podmíněného osudu“? Jaké okolnosti to umožňují a jaké tomu brání?

V uplynulých desetiletích - jak dokládají výše shrnutá data - byly ženy významnými zvraty v jisté míře osvobozeny od tradičních rolí připsaných jejich ženskosti. Ústřední význam přitom má pět momentů, které navzájem vůbec nejsou v kauzálním vztahu: Za prvé, prodloužení očekávané délky života změnilo biografickou strukturu, sled životních fází. Jak ukazuje zejména Arthur E. Imhof ve své sociálně historické studii, vedl tento trend k „demografickému osvobození žen“. Zatímco - schematicky řečeno - v dřívějších desetiletích postačovala délka ženského života právě jen k tomu, aby žena přivedla na svět a vychovala společensky „žádoucí“ počet přežívajících dětí, dnes tyto „mateřské povinnosti“ končí kolem pětáctýřicátého roku života. „Život pro děti“ se stal přechodným

úsekem života žen. Po něm následují v průměru tři desetiletí „prázdného hnízda“ - tři desetiletí bez tradičního ohniska ženského života. „Jen ve Spolkové republice Německo žije přes pět milionů žen v „nejlepším věku“ v po-rodčovském soužití... a často... bez nějaké konkrétní smysluplné činnosti“ (Imhof, 1981, s. 181).

Za druhé, modernizační procesy - zejména v období po druhé světové válce - restrukturovaly i práci v domácnosti. Na jedné straně není sociální izolace práce v domácnosti strukturálním znakem, který jí je jako takové inherentní, nýbrž výsledkem historického vývoje, to znamená detradicionalizace životních světů. Nukleární rodina vyznačuje v průběhu individualizačních procesů ostřeji své hranice, čímž se vytváří „inzulární existence“, která se osamostatňuje vůči zbývajícím vazbám (třídní kultury, sousedské vztahy, sítě známostí). Teprve tak se existence ženy v domácnosti stává izolovanou pracovní existencí par excellence. Na druhé straně zasahují do práce v domácnosti technické racionalizační procesy. Rozmanité aparáty, stroje a konzumní nabídky usnadňují a zároveň vyprazdňují práci v rodině. Stává se neviditelnou a nikdy nekončící „zbytkovou prací“ někde mezi industriální produkcí, placenými službami a technicky zdokonaleným vnitřním vybavením privátních domácností. Oba momenty - izolovanost a racionalizace - vedou společně „k Rekvifikaci práce v domácnosti“ (Claus Offe), která ženy toužící po „naplněném životě“ odkazuje na práci v povolání, mimo domov.

Za třetí, jestliže je pravda, že mateřství je stále tím, co nejsilněji připoutává ženy k tradiční ženské roli, pak nelze vůbec podceňovat význam, jaký mají pro vymanění žen z tradičních modelů prostředky bránící a regulující početí a právní možnosti přerušení těhotenství. Děti, a tedy i mateřství (se všemi svými důsledky), už nejsou „přirozeným osudem“, nýbrž - zásadně - dětmi chtěnými a chtěným mateřstvím. Data ovšem také ukazují, že mateřství bez ekonomické závislosti na manželovi a bez odpovědnosti za péči o děti zůstává pro mnoho žen stále utopií. Ženy z mladé generace nicméně mohou - na rozdíl od svých matek - (spolu)rozhodovat o tom, zda, kdy a kolik budou mít děti. Ženská sexualita je současně osvobozena od „úředu mateřství“ a může být sebevědomě odhalována a rozvíjena i proti normám zformulovaným muži.

Za čtvrté, zvyšující se počet rozvodů poukazuje na vratkost materiálního zabezpečení manželstvím a rodinou. Ženy často dělí jen „manžel“ od chudoby. Skoro 70 % všech matek, které samy vychovávají své děti, musí vystačit s méně než 1 200 markami měsíčně. Právě tyto matky a důchodkyně jsou nejčastějšími klientkami sociální výpomoci. V tomto smyslu jsou ženy „osvobozeny“, tj. zbaveny celoživotní záruky, že je muž ekonomicky zajistí. Statisticky doložený nápor žen na trh práce (který zřejmě zpochybní veškeré prognózy o zvládnutí nezaměstnanosti v devadesátých letech) ovšem také ukazuje, že mnoho žen vzalo toto historické poučení na vědomí a vyvozuje z něho odpovídající důsledky.

Za páté, ve stejném směru působí i vyrovnání šancí na vzdělání, které je zároveň výrazem silné profesní motivace mladých žen (viz výše).

To vše dohromady - demografické osvobození, dekvifikace práce v domácnosti, ochrana před početím, rozvod, participace na vzdělání a profesní aktivitě - vyjadřuje stupeň osvobození žen z mantinelů jejich moderního ženského stavovského osudu, osvobození, které už nelze revidovat. Spirála individualizace - trh práce, vzdělání, mobilita, plánování kariéry - tak nyní zasahuje vše v rodině s dvojnásobnou nebo trojnásobnou silou. Rodina se stává místem, kde se trvale žongluje s četnými divergentními ambicemi ve vztahu k profesním aktivitám a jejich požadavkům na mobilitu, k tlakům na vzdělání a v cestě stojícím závazkům vůči dětem, k monotónní domácí práci.

Proti těmto okolnostem vedoucím k individualizaci však stojí jiné, které připoutávají ženy zpět k tradičním připsaným rolím.

Skutečně plně realizovaná industriální společnost trhu práce, která by všem ženám a mužům umožnila samostatné existenční zajištění, by rychle zmnohonásobila už beztak skandální počty nezaměstnaných. To znamená, že v podmínkách masové nezaměstnanosti a vytlačování z trhu práce jsou ženy sice osvobozeny od svého zabezpečení manželstvím, nemají však svobodnou možnost k tomu, aby se samostatně zajistily výdělečnou prací. To ovšem také znamená, že jsou stejně jako dříve z velké části odkázány na ekonomické zabezpečení ze strany manželů, které však už neexistuje. Toto přechodné stadium mezi „svobodou od“, ale nikoli „svobodou ke“ skutečnému chování námezdního pracovníka je dodatečně posilováno zpětnou vazbou na mateřství. V míře, v níž ženy rodí a kojí děti, cítí se za ně odpovědné a vidí v nich důležitou součást vlastního života, zůstávají pro ně děti chtěnými „překážkami“ v profesním konkurenčním boji a svádějí je k vědomému rozhodnutí proti ekonomické

nezávislosti a kariéře.

Ženy tak v průběhu života kolísají sem a tam mezi rozpornými póly emancipace a opětovného připoutání ke starým připsaným rolím. Odráží se to i v jejich vědomí a chování. Před prací v domácnosti prchají do povolání a naopak a v různých úsecích své biografie se pokoušejí protichůdnými rozhodnutími „nějak“ skloubit divergentní podmínky vlastního života. Rozpory okolního světa zesilují jejich vlastní rozpory: musí strpět, že se jich soudce při rozvodovém řízení táže, proč nedbaly na to, aby se zabezpečily prací v povolání. V oblasti rodinné politiky musí zase strpět otázku, proč řádně neplní svoje mateřské povinnosti. Svými profesními ambicemi ztěžují manželovi jeho beztak už těžký život v povolání. Rozvodové právo a realita rozvodu, chybějící formy sociálního zabezpečení, zavřené dveře na trhu práce a ono hlavní břemeno, jímž je práce pro rodinu, charakterizují některé rozpory, které proces individualizace vnesl do ženského života.

Situace mužů je zcela odlišná. Zatímco ženy musí také s ohledem na ekonomické zabezpečení vlastní existence opustit staré připsané role „životu pro druhé“ a hledat si novou sociální identitu, spadá u mužů samostatné ekonomické zabezpečení vlastní existence vjedno se starou rolí identitou. V mužském rolovém stereotypu „člověka činného v povolání“ se spojuje ekonomická individualizace s tradičním mužským rolovým chováním. Zabezpečení někým jiným, manželským partnerem (manželkou) je pro muže historicky neznámou věcí a „svoboda k“ výdělečné práci při současné existenci v rámci rodiny je pro ně něčím samozřejmým. Neviditelná práce, která k tomu patří, připadá tradičně manželce. Otcovské radosti a povinnosti mohly vždy mužům v odměřených dávkách působit ve volném čase potěšení. Otcovství nikdy nebylo skutečnou překážkou pro výkon povolání, naopak k němu nutilo. Jinými slovy, veškeré komponenty, které vymaňují ženy z jejich tradiční ženské role, na straně mužů odpadají. Otcovství a povolání, ekonomická samostatnost a rodinný život nepředstavují v mužském životním kontextu žádné rozpory, které by bylo třeba vybojovat a sladit proti podmínkám existujícím v rodině a společnosti; jejich slučitelnost je naopak vepsána a zajištěna v tradiční mužské roli. To ovšem znamená, že individualizace (ve smyslu tržně zprostředkované existence) posiluje mužské rolové chování.

Jestliže se i muži obrací proti požadavkům své genderové role, má to jiné důvody. I svázanost mužské role s povoláním v sobě obsahuje rozpory; patří mezi ně např. obětování se v povolání pro něco, čeho pak nelze využít pro nedostatek volného času i odpovídajících potřeb a schopností; agresivní chování kvůli nicotnostem; vydávání energie na cíle v rámci povolání a podniku, s nimiž se jednotlivec nemůže, ale musí identifikovat; „lhostejnost“, k níž to vede, která ale opravdovou lhostejností nikdy není. Základní impulsy k osvobození od mužské role nejsou nicméně imanentní, nýbrž jsou indukované zvnějšku (změnami v situaci žen), a to ve dvojím smyslu: na jedné straně jsou muži díky větší participaci žen na výdělečné práci zbaveni jha své role jediných živitelů rodiny. Uvolňuje se tím tlak, který je nutí podřizovat se v povolání kvůli manželce a dětem cizí vůli a cílům. Díky tomu se mohou jinak angažovat v povolání a v rodině. Na druhé straně se „rodinná harmonie“ stává křehkou věcí. Ona stránka mužské existence, která je určována ženou, se vychyluje z rovnováhy. Současně si muži začínají uvědomovat svoji nesamostatnost ve věcech každodenního života i svoji emocionální závislost.

V obou oblastech se skrývají významné impulsy k uvolnění identifikace s modely mužské role a k vyzkoušení nových forem života.

Existující konflikty vedou k tomu, že protiklady mezi muži a ženami nabývají ostřejší podoby. Ústřední význam mají dvě „katalyzující“ témata: děti a ekonomické zabezpečení. V obou případech jde o problémy, které mohou být v manželství udržovány v latentním stavu, které ale otevřeně vystoupí v případě rozvodu. Při přechodu od tradičního modelu manželství k modelu, kdy vydělávají oba členové manželského páru, se příznačným způsobem mění rozdělení břemen a šancí. V případě materiální závislosti na manželovi zůstává žena po rozvodu - schematicky řečeno — s dětmi a bez příjmu, muž naproti tomu s příjmem a bez dětí.

V druhém případě se situace na první pohled mění jen málo. Žena disponuje vlastním příjmem a má (v souladu s platnou právní praxí) děti. V jednom závažném ohledu se tu však nerovnost převrací. V míře, v níž je odbourávána ekonomická nerovnost mužů a žen — ať už zásluhou práce žen v povolání, zaopatřovacích ustanovení rozvodového práva nebo starobního zabezpečení -, stává se zřejmým zčásti přirozené a zčásti právní znevýhodnění otce. Žena, bytost stále méně známá, má dítě, které nosila ve svém lůně a které jí nesporně patří, biologicky i právně ve svém vlastnictví. Vlastnické vztahy mezi semenem a vajíčkem se diferencují. Otec v dítěti zůstává vždy odkázán na matku a na její libovůli. To

platí právě tak i pro veškeré otázky spojené s přerušáním těhotenství.

V míře, v níž se ženy i muži vzdalují svým tradičním rolím, hrozí nebezpečí, že kyvadlo se přechýlí na druhou stranu. Muži, kteří se vymaňují z „údelu“ povolání a obracejí se k svým dětem, nalézají hnízdo prázdné. Skutečnost, že se množí případy, kdy otcové (zejména ve Spojených státech) unesou děti, které jim byly po rozvodu odňaty, mluví jasnou řečí.

Proces individualizace, který navzájem odděluje situace mužů a žen, je na druhé straně nicméně nutí k bytí ve dvou. Současně s oslabováním tradic rostou přísliby, které skýtá partnerství. Všechno, co se ztrácí, hledá se náhle v druhém. Nejprve se ztratil Bůh (nebo jsme ho sami zapudili). Slovo „víra“, které kdysi znamenalo vnitřní zkušenost, má dnes lehce profánní nádech něčeho, co stojí „proti našemu lepšímu vědomí“. Zároveň s Bohem mizí možnost uchýlit se ke knězi a tak roste vina, jíž se už nelze zbavit a která se při smazávání rozdílů mezi správným a nesprávným nestává při bdělém tázání menší, nýbrž neurčitější a neurčitelnější. Třídy, které uměly alespoň interpretovat utrpení, jež se v nich navršilo, opustily půdu života a vytratily se do řeči a čísel. Sousedské vztahy, založené na kontaktu a společných vzpomínkách, se vlivem mobility rozplynuly. Je stále možné uzavírat známosti, ty ale krouží kolem vlastního centra. Je také možné vstoupit do různých spolků. Paleta kontaktů je spíše rozsáhlejší, širší a pestřejší. Vzhledem k svému množství jsou ale kontakty také pomíjivější a snadněji srůstají s vnější fasádou. Při schematicky projevovaném zájmu o druhého se zároveň ihned odmítá požadovat cokoli více. I intimní vztahy se tak mohou stát pomíjivějšími, téměř jako potřesení rukou. To vše může sice udržovat v pohybu a otevírat nové „možnosti“, ale rozmanitost vztahů nemůže přesto nahradit sílu stabilního prvotního vztahu, která formuje identitu. Jak ukazují výzkumy, je nutné obojí: rozmanitost vztahů a trvalá intimita. Šťastně provdané ženy v domácnosti trpí nedostatkem kontaktů a sociální izolací. Rozvedení muži, kteří se sdružují ve skupiny, aby si mohli promluvit o svých problémech, nedokážou ani při zapojení do sociálních sítí překonat doléhající osamělost.

V idealizacích moderní představy o lásce se znovu odráží cesta moderny. Protějškem ztrát, jež za sebou moderna zanechává, je nadměrné očekávání. Jestliže ani Bůh, ani kněz, ani třída, ani souseď, pak alespoň Ty. A velikost tohoto Ty je převrácením prázdnoty vládnoucí všude kolem.

To také znamená, že manželství a rodinu nedrží pohromadě . ani tak materiální základ a láska, jako spíše strach před osamělostí. To, co hrozí a vzbuzuje obavy za hranicemi manželství a rodiny - osamělost -, je možná při všech krizích a konfliktech nejstabilnějším základem manželství.

To vše je především výrazem zásadní relativizace kontroverzí kolem rodiny. Měšťanskou nukleární rodinu, jejíž forma představovala ve vysoce industrializovaných západních zemích normu společného života mužů a žen, lidé svatořečili nebo zatracovali.

Viděli, jak ji stíhá jedna krize za druhou nebo jak znovu povstává z popela krize, která jí byla připisována. To vše je poznamenáno pečeti falešné alternativy. Ten, kdo zatěžuje rodinu veškerým zlem nebo veškerým dobrem, nedohlíží dost daleko. Rodina je jen povrchem, na němž se stávají viditelnými historické konfliktní situace mužů a žen. Obě pohlaví se neustále střetávají - ať už v rodině nebo mimo ni — a zároveň dochází ke konfrontaci rozporů, které se mezi nimi nahromadily.

V jakém smyslu je pak ale možné mluvit o osvobození ve vztahu k rodině? Když do lůna rodiny proniká dynamika individualizace, začínají se formy společného života obecně měnit. Uvolňuje se vazba mezi rodinou a individuální biografií. Celoživotní jednotná rodina, která v sobě zahrnuje rodičovské biografie mužů a žen odvíjející se plně v jejím rámci, se stává mezním případem, zatímco pravidlem je kolísání mezi různými dočasnými rodinami či ne-rodinnými formami společného života, příznačné pro určité životní fáze. Rodinná vazba biografie se oslabuje změnami, k nimž dochází na časové ose mezi jednotlivými životními úseky, a tak se rozkládá. V pozadí rodinných vztahů, které se stávají něčím, co lze vyměnit, se uvnitř i vně rodiny rýsuje svébytnost mužských a ženských individuálních biografii. Každý(á) prožívá v závislosti na dané životní fázi několik rodinných životů a také nerodinné formy života, a právě proto žije stále víc vlastním životem. Teprve v podélném průřezu biografie — nikoli v daném okamžiku nebo v rodinných statistikách — se ukazuje individualizace rodiny, tj. převrácení priorit, pokud jde o rodinu a individuální biografii (uvnitř i vně rodiny). Stupeň osvobození od rodiny vyplývá empiricky z biografické syntézy dat o rozvodech a nových sňatcích, o formách společného života před manželstvím, mezi manželstvím a mimo manželství, která - vzata sama o sobě a se zřetelem ke všemu, co mluví pro a proti rodině - zůstávají rozporná. Stále větší počet lidí se v případě, že je postaven před obě krajnosti - rodina nebo nerodina -, začíná „rozhodovat“ pro třetí cestu: pro rozpornou, pluralistickou celkovou biografii přechodného typu. Tento biografický

pluralismus životních forem, tj. přecházení od rodiny k rodině, promísené a přerušované jinými formami společného nebo osamělého života, se stává (paradoxní) „normou“ společného života a konfliktů mužů a žen v podmínkách individualizace. Se zřetelem k celku života vstoupila tedy většina lidí do fáze testování forem společného života, která jim byla v bolestech a úzkostech historicky přisouzena a jejíž konec ani výsledek nelze dnes ještě vůbec předvídat. Ani všechny „omyly“, které protrpěli, nedokážou lidi odradit od nových „pokusů“.

4. Uvědomování si nerovnosti: možnosti a tlaky volby

Rozdíl a protiklady v postavení mužů a žen neexistují teprve od včerejšího dne. A přesto byly až do šedesátých let převážnou většinou žen přijímány jako něco „samozřejmého“. Během posledních dvou desetiletí na sebe ale soustřeďují stále větší pozornost a existují i politické snahy, jejichž cílem je dosáhnout rovného postavení žen. Prvními úspěchy se vědomí o nerovnostech zostřuje. Faktické nerovnosti, jejich okolnosti a příčiny je tedy třeba odlišit od vědomí o nich. Antagonismy mezi muži a ženami mají dvě stránky, které se mohou zcela nezávisle měnit: objektivnost situací a způsob, jakým jsou delegitimizovány a brány na vědomí. Ten, kdo porovná dlouhou dobu, během níž byly nerovnosti akceptovány, s krátkým obdobím jejich problematizace, a kdo zároveň vidí, že teprve jejich odstraňování na ně řádně obrátilo pozornost, nebude podceňovat nezávislý význam skutečnosti, že si je lidé uvědomují. Budeme se nyní tázat na podmínky tohoto aktu uvědomění si nerovnosti.

Zároveň s pokračující modernizací roste ve všech sférách společenského jednání počet rozhodnutí a tlaků na rozhodnutí. S mírnou nadsázkou je možné říci: „anything goes“. Kdo a kdy umývá nádobí, kdo převínuje plačící dítě, kdo obstarává nákup a luxuje, je stejně nejasné jako to, kdo vydělává na chléb, kdo rozhoduje o mobilitě a proč se nočních radostí smí užívat vždy jen s každodenním, na radnici k tomu ustanoveným a řádně sezda-ným protějškem. Manželství je možné oddělit od sexuality a sexualitu opět od rodičovství, rodičovství se dá znásobit rozvodem a to vše lze vydělit společným nebo odděleným životem a umocnit několika možnými bydlišti a vždy existující možností revidovat svá rozhodnutí. Po této početní operaci zůstane na pravé straně rovnítka poměrně velké a stále kolísající číslo, které poskytuje určitou představu o rozmanitosti přímých nebo několikanásobně komplikovaných stínových existencí, které se dnes stále častěji skrývají za stále stejnými a tak počestnými slůvky manželství a rodina.

Ve všech rozměrech biografie se otevírají možnosti a tlaky volby. Projekty a dohody, které jsou v této souvislosti nutné, je zásadně možné revidovat a vzhledem k nerovnému zatížení, jež implikují, jsou závislé na legitimizaci. V diskusích a dohodách, v chybách a konfliktech, které s volbou souvisejí, vystupují stále zřetelněji na povrch rozdílná rizika a důsledky pro muže a pro ženy. Přeměna daných předpokladů v rozhodnutí má ze systematického hlediska dvojí význam: možnost nerozhodnout se směřuje k tomu stát se nemožnou. Možnost rozhodnutí nabývá povahy nutnosti, které se nelze bez nesení vyhnout. Je třeba přezkoumat vzájemný vztah, překonat pochybnosti a zvážit zároveň rozdílné důsledky. To však znamená, že rozhodnutí, která je třeba promyslet, vedou k uvědomění si nerovnosti, jež z nich vyplývají, a takto vyvolaných konfliktů a snah o jejich řešení. Tento proces začíná už při rozhodování spojeném s profesní mobilitou, které je v zásadě ještě konvenční. Trh práce vyžaduje na jedné straně mobilitu bez ohledu na osobní situaci. Manželství a rodina vyžadují na druhé straně pravý opak. Je-li tržní model charakterizující modernu domyšlen do krajních důsledků, předpokládá společnost bez rodiny, bez manželství. Každý musí být samostatný, svobodný, aby mohl vyhovět požadavkům trhu a zajistit si tak ekonomickou existenci. Subjektem trhu je v poslední rovině osamělý jednatel, jemuž „nebrání“ v činnosti partnerské, manželské nebo rodinné vztahy. To znamená, že plně realizovaná tržní společnost je také společností bez dětí- jedinou možností je, aby vyrůstaly u mobilních, samostatně je vychovávajících otců a matek.

Tento rozpor mezi požadavky partnerství a požadavky trhu mohl zůstat skryt, dokud platilo, že manželství pro ženu znamená vzdát se povolání, odpovídat za rodinu a být v rámci manželových profesních osudů „spolubilní“. Otevřeně vystupuje tam, kde oba partneři musí nebo chtějí být volní, aby si mohli zajistit existenci námezdnou prací. Je zcela dobře myslitelné, že tento rozpor mezi rodinou a trhem práce by mohl být vyřešen nebo alespoň zmírněn institucionální cestou (například minimálním příjmem pro všechny občany nebo sociálním zabezpečením, které by nebylo vázáno na profesní aktivitu; odstraněním všech překážek stojících v cestě tomu, aby oba manželé mohli být zaměstnáni; odpovídajícími „kritérii toho, co je možné akceptovat“). Tato řešení však neexistují a ani se s nimi nepočítá. Manželské páry proto musí hledat privátní řešení, která ovšem při možnostech,

jimiž disponují, ústí v interní rozdělování rizik. Otázka zní takto: kdo se vzdá ekonomické samostatnosti a jistoty, tedy toho, co je v naší společnosti samozřejmým předpokladem života? Neboť ten, kdo jde s manželským partnerem, se musí (většinou) smířit se značnými nevýhodami ve vztahu k povolání, pokud //vůbec nebude znemožněna profesní dráha. V souladu s tím stoupá i míra možného konfliktu. Manželství, rodina a partnerství se stávají místem, kde konflikty plně zmodernizované tržní společnosti už nemohou být kompenzovány.

K závažné otázce profesní mobility se pojí další stejně významné otázky: volba okamžiku pro příchod dětí, jejich počet a péče o ně; věčný problém každodenních prací, které nikdy nelze rozdělit zcela rovnoměrně; „jednostrannost“ antikoncepčních metod; trýznivý problém dobrovolného přerušení těhotenství; rozdíly v typu a frekvenci sexuálních potřeb; zapomenout se nesmí ani na iritující povahu optiky, která věští sexismus i v reklamě na margarín. Ve spojení s těmito klíčovými, konflikty rozněčujícími tématy společného života mužů a žen proniká do vědomí odlišnost situací: zvolená doba plánovaného rodičovství naráží v kontextu mužského a ženského života na zcela jiné předpoklady a překážky atd. Jestliže se v manželství posléze žije „až do odvolání“ - takřkajíc se zřetelem k „možnosti rozvodu“ (jak požadují knihy manželských rad zaplavující trh regulacemi veškerých detailů od dělení majetku až po mimomanželskou sexualitu) -, pak je předjímán rozkol, který má být odvrácen, a ze všech rozhodnutí a ustanovení vysvítají stále zřetelněji nerovné důsledky. To, co zasahuje rodinu v souvislosti s detabuizací a novými technickými možnostmi - pomysleme také na možnosti utváření dítěte nabízené psychologii a pedagogikou, na možnosti zásahu do mateřského lůna, jež otevírá chirurgie, nemluvě ani o realitě lidské genetiky připomínající „science-fiction“

(k tomu kapitola VIII, 5.) -, odděluje navzájem kus po kuse polohy, které v ní byly kdysi spojeny: žena proti muži, matka proti dítěti, dítě proti otci atd. Tradiční jednota rodiny se rozpadá v rozhodnutí, která se na ní vyžadují. Lidé však nevnášejí sami do rodiny mnohé z oněch problémů, o kterých se možná domnívají, že je zavinili, a sami sobě je vyčítají. Skoro všechna konfliktní témata mají také svoji institucionální stránku (téma dětí např. spočívá v podstatné míře na institucionálně dobře zajištěné nemožnosti spojit péči o děti s angažovaností v povolání). Toto nahlédnutí ale ještě dětem péči nezajistí! Všechno, co dopadá na rodinu zvnějšku - z trhu práce, ze systému zaměstnání, z právní oblasti atd. -, se tak s jistou nevyhnutelností mění ve zdeformované a zkratkovité podobě v něco, co nabývá osobní povahy. V rodině (a ve všech jejích alternativách) tak vzniká systémově podmíněná iluze, že má sama v rukou nitky a páky potřebné k tomu, aby změnila onen zřetelně vystupující osud století, jímž je nerovnost mezi muži a ženami v konkrétním životě ve dvou.

I sám základ rodiny, svatyně rodičovství, se začíná rozpadat ve svoje složky, v polohy mateřství a otcovství. Ve Spolkové republice vyrůstá dnes už každé desáté dítě v „neúplné rodině“, to znamená v péči osamělých mužů nebo žen. Počet těchto rodin se zvyšuje, zatímco počet úplných rodin klesá. Být matkou samostatně pečující o dítě už není jen důsledkem toho, že žena „zůstala na ocet“, nýbrž možností volby, po níž se sahá a která je vzhledem ke konfliktům s otcem (potřebným vlastně už jen k tomu a k ničemu jinému) v hlavách mnoha žen pokládána za cestu k dítěti, po němž touží více než kdy jindy.

V rámci individualizačního procesu probíhajícího uvnitř rodiny se mění - jak ukazují Elisabeth Becková-Gernsheimová a Maria Rerrichová - i sociální vztah a kvalita vazby k dítěti. Na jedné straně se dítě stává překážkou individualizačního procesu. Stojí práci a peníze, je nevypočitatelné, svazuje ruce a převrací pečlivě vytříbené denní i životní plány vzhůru nohama. Jakmile se narodí, vytváří svoji „diktaturu potřeby“ a nutí rodiče pouhou silou svých hlasivek a zářivým úsměvem, aby se podřídili jeho přirozenému životnímu rytmu. Právě to je ale na druhé straně také činí nenahraditelným. Stává se posledním zbývajícím, nevypověditelným a nezaměnitelným primárním vztahem. Partneri přicházejí a odcházejí. Dítě zůstává. Soustřeďuje se na ně všechno, po čem se v partnerském vztahu touží, co v něm ale nemůže být prožito. Úměrně stále křehčím vztahům mezi mužem a ženou získává dítě monopol na možný život ve dvou, dovoluje prožívat city s bytostnou bezprostředností, která se jinak stává něčím stále vzácnějším a problematičtějším. V dítěti je kultivována a oslavována anachronická sociální zkušenost, která se procesem individualizace stává nepravděpodobnou a zároveň toužebně žádanou. Hýčkání dětí a „inscenování dětství“, které je jim dopřáváno - těm nesmírně milovaným, ubohým tvorům - a ošklivé spory o děti při a po rozvodu představují několik symptomů tohoto jevu. Dítě se stává poslední hradbou proti osamělosti, kterou mohou lidé postavit do cesty unikajícím možnostem lásky. Je to privátní způsob „znovuokouzlení“, který získává a čerpá svůj význam z odkouzlení. Počty narozených dětí klesají. Význam dítěte se ale zvyšuje. Rodiny tendují k

tomu, mít pouze jedno dítě. Více dětí představuje náklady, které si lze stěží dovolit. Ten, kdo si nicméně myslí, že (ekonomické) náklady zabrání lidem přivádět děti na svět, zůstává zajatcem myšlení v kategoriích náklady - užitek.

Kus středověku, který industriální společnost nejen zakonzervovala, nýbrž i vyprodukovala, pomalu mizí. Lidé jsou osvobozováni ze stavovských genderových pout glorifikovaných jako příroda. Je důležité, aby to bylo rozpoznáno v odpovídajících historických dimenzích, protože tato společenskohistorická změna se uskutečňuje jako privátní, osobní konflikt. Psychologie (a psychoterapie), která toto strádání, jímž je teď masově zahrnována, vyvozuje z individuální historie raně dětské socializace, podléhá zkratovitým závěrům. Tam, kde lidé narážejí na konflikty vyvěrající z životních forem, které jsou jim předem dány, kde jejich společný život ztrácí jakýkoli vzor, nelze jejich strádání vysvětlovat omyly a rozhodnutími v rámci historie jejich individuálního vývoje. Sexualita, manželství, erotika i rodičovství mají v podmínkách osvobození od moderních, genderově podmíněných stavovských osudů mužů a žen mnoho společného s nerovností, povoláním, trhem práce, rodinou a v nich zakotvenými životními formami, které nejsou schopny v budoucnosti přežít. Psychologii tato historizace a sociohistorická revize jejich myšlenkových forem teprve čeká, nechce-li podlehnout klamnému zdání individualizace, z níž těží, a přesunovat tak příčiny problémů, jež lidé mají, do nich samých.

5. Scénáře budoucího vývoje

Konflikty našeho století se hromadí. Jak budou ale - v privátní i politické rovině - zvládnuty, zůstává široce otevřenou otázkou. Na základě objektivních momentů osvobození, které zde byly uvedeny, nelze vyvozovat závěry o vědomí a chování žen a mužů. To v podstatné míře závisí — vedle individuálních konstelací a možností osobního utváření obsažených právě v rodinných a intimních vztazích — také na politickém vývoji a na institucionálních možnostech podpory a kompenzace. Historicky se otevírající prostor možností tu bude vymezen třemi variantami (jež se v žádném případě navzájem nevylučují): (1) zpět k rodině v jejích tradičních formách; (2) vyrovnání podle mužského vzoru; (3) testování nových životních forem přesahujících mužské a ženské role.

Zpět k nukleární rodině

Při otázce po budoucnosti rodiny jako takové se často vychází z nesprávných předpokladů. Známa forma nukleární rodiny je konfrontována s jakýmsi mlhavým stavem „absence rodiny“, existují i názory, že nukleární rodinu nahradí nějaký jiný typ rodiny. Mnohem pravděpodobnější však je - pokud analýza, která tu byla načrtnuta, je správná -, že jeden typ rodiny nebude vytlačen typem jiným, nýbrž že vedle sebe bude současně vznikat a existovat široké spektrum rodinných i nerodinných forem života. Je charakteristické, že mnohé z nich - svobodný stav, předmanželské a manželské soužití, život v komunitách, různé formy rodičovství po jednom či dvou rozvodech atd. - budou jako různé fáze integrovány do jedné celkové biografie.

I tato diferenciaci a pluralizaci životních forem je však jako důsledek „přirozených“ modernizačních procesů mnoha lidmi vnímána a pranýřována jako ohrožení kulturních hodnot a životních základů moderního světa. V mnoha očích je útek z manželství a rodiny bezbřehým individualismem, proti němuž je třeba politicky a institucionálně působit cílenými protiopatřeními na podporu rodiny. A protože jsou to zejména ženy, které se chtějí domoci „vlastního života“ překonávajícího onu roli, která jim je připisována ve spojení s prací v domácnosti a se závislostí na manželovi, narážejí jejich privátní a politické snahy na zvláštní obavy, skepsi a odpor. Opatření k záchraně rodiny jako takové se přitom orientují na jednotnou formu společného života, která vznikla teprve v devatenáctém století s nástupem průmyslové společnosti - manžel, který vydělává na chléb, manželka, která jej maže, a dvě až tři děti. Přes veškeré už uvedené tendence k individualizaci a emancipaci existují také momenty a trendy, které dodávají společensky na významu požadavku „zpátky ke sporáku!“.

Převážná většina žen má velmi daleko k ekonomicky nezávislé a vlastním povoláním zabezpečené biografii. Dosvědčují to i čísla odrážející podíl žen na výdělečné činnosti. V červnu 1984 byla i přes zvyšující se angažovanost žen v profesní aktivitě výdělečně činná jen o něco více než polovina (51,7%) všech žen mezi patnácti a šedesáti pěti lety, tj. tyto ženy vykonávaly placené zaměstnání nebo byly úředně registrovány jako nezaměstnané (1983: 50,7%). Ve stejném období byly výdělečně činné více než čtyři pětiny všech mužů (1983: 82% a 1984: 81,4%; srov. Spiegel der Frauenpublizistik, 5. 11. 1985, s. 8). Jinými slovy, velká a vzrůstající část žen zůstává odkázána na

materiální zabezpečení manželstvím nebo manželem. Trvající masová nezaměstnanost a omezené, spíše dále klesající kapacity trhu práce zcela obecně konzervují a restabilizují tradiční role a kompetence mužů a žen. Tato tendence k osvobození od výdělečné práce a k návratu do zabezpečení manželstvím je podporována přáním mnoha žen mít děti. Oba stabilizátory role žen - nezaměstnanost a přání mít děti — by mohly působit zejména tam, kde nadále existují nebo nově vznikají nedostatky ve vzdělání mladých žen, to znamená v jejich odborném vzdělání, a mohly by tak u dospívající generace žen vést k polarizaci biografických modelů v závislosti na hierarchii vzdělání.

Ale ten, kdo spatřuje záchranu rodiny v uzavřených branách trhu práce, kalkuluje bez ohledu na ženy a muže, kteří mají a chtějí v těchto poměrech společně žít. Především zůstává zcela nejasné, jak se mladé ženy vyrovnávají se zklamáním způsobeným tím, že se nesplnilo jejich energicky vyjádřené přání týkající se povolání a s tím spojené nezávislosti na manželovi. Stejně otevřenou otázkou zůstává i to, zda je náležité velký počet mladých mužů připraven (a vzhledem k své profesní situaci vii)bec s to) znovu na sebe vzít jho, jež představuje role doživotního živitele. Rozevírající se diskrepance mezi systematicky vyvolávaným očekáváním žen v otázce rovnosti a reálně existující nerovností v povolání a v rodině jsou v každém případě přesouvány do privátní sféry uvnitř i vně manželství a rodiny. Není nijak těžké předvídat, že to vyústí ve zvětšení vyvolané zesílení konfliktů ve vzájemných vztazích. Bariéry trhu práce ale nakonec nukleární rodinu stabilizují jen zdánlivě; ve skutečnosti plní právě naopak chodby rozvodových soudů nebo čekárny manželských poraden a psychologů. Současně je tímto způsobem předem naprogramována nová chudoba žen. Ten, kdo tváří v tvář zvyšujícímu se počtu rozvodů vytlačuje ženy z trhu práce a zatlačuje je zpátky k plotně, si musí být vědom, že pro velkou část společnosti připravuje a rezervuje mezery v síti sociálního zabezpečení. To poukazuje na zásadní nedostatky v teorii a praxi veškerých pokusů o znovunastolení starých vztahů mezi muži a ženami v rodině a v povolání. Za prvé, tyto pokusy jsou v otevřeném rozporu se základními, mezitím už právně zakotvenými principy moderních, demokraticky konstituovaných společností, podle nichž nerovné postavení ve společnosti není připsáno narozením, nýbrž je výsledkem výkonu a všem otevřené participace na výdělečné práci. Za druhé, změny uvnitř rodiny a ve vztazích mezi muži a ženami jsou zredukovány na privátní fenomén a problém, přičemž se přehlíží souvislost s procesy sociální a kulturní modernizace.

To se v neposlední řadě odráží v často propagovaných návrzích, na jejichž základě by měla být znovu stmelená rozpadající se rodinná harmonie. Někteří lidé se domnívají, že by tu mohly pomoci jakési „kursy rodinné výchovy“. Jiní spatřují základní terapii rodiny v profesionalizaci volby manželského partnera. Další se domnívají, že až budeme mít dostatek manželských poraden a terapeutických zařízení, problémy už budou kapitulovat. Odpovědnost za „krizi rodiny“ se svaluje na všechno možné, od pornografie přes legalizované potraty až po feminismus, a jsou požadována odpovídající protipatření. Zdrojem takového vysvětlování je přitom bezmocnost a bezradnost. Historický vývoj a společenské souvislosti, z nichž konflikty vyvěrají, zůstávají zcela stranou pozornosti. Modernizace však není žádný fiakr - vypůjčíme-li si příměr Maxe Webera -, z něhož můžeme, pokud nám nevyhovuje, na příštím rohu opět vystoupit. Kdokoli by skutečně chtěl vzkřísit nukleární rodinu v její podobě z padesátých let, musel by otočit hodinové ručičky modernizace zpět a vypudit ženy z pracovního trhu nejen skrytou formou - např. podporami v mateřství nebo idealizovanými obrazy práce v domácnosti -, nýbrž otevřeně. A musel by je vypudit nejen z trhu práce, ale i z přístupu ke vzdělání, musel by nechat výrazněji klesnout jejich mzdy a zrevidovat nakonec i zákonné zrovnoprávnění žen, aby se zjistilo, zda všechno zlo nezačalo už volebním právem; musel by omezit nebo zakázat mobilitu, přístup na trh i k novým médiím a informačním technologiím atd. Jedním slovem, nedělitelné principy moderny by musely být rozpůleny, a to tak, že jednomu pohlaví by byly - z přirozených důvodů - přiznány a druhému - z přirozených důvodů - jednou provždy upřeny.

Rovnost mužů a žen

Opakem je požadavek po rovném postavení žen vznášený ve všech oblastech společnosti. Univerzální platnost principů moderny musí být vymáhána a uplatňována proti jejich patriarchálnímu oklešťování, musí být prosazována u práce v domácnosti, v parlamentech a vládách, v továrnách, v managementu atd. V diskusích vedených v rámci ženského hnutí je tento požadavek rovnosti většinou spojován s výzvami ke změně „mužského světa práce“. Vede se boj o ekonomické jistoty, o vliv, o právo žen na spolurozhodování, ale také o to, aby se tak do života společnosti vnesly i jiné, „ženské“ orientace,

hodnoty a formy styku. Co „rovnost“ konkrétně znamená, to si vyžaduje interpretace. Zde bude předložen k diskusi jeden - většinou přehlížený - důsledek určité interpretace rovnosti. Jestliže se rovnost vykládá a praktikuje ve smyslu nastolení společnosti všem otevřeného trhu práce, pak je nakonec zároveň se zrovnoprávněním vytvářena - implicitně - společnost plně mobilních nezávislých jednotlivců.

Základní podobou plně realizované moderny je - pokud vše domyslíme do konce - samostatně žijící muž či žena (L. Gravenhorst). Požadavky pracovního trhu neberou v úvahu rodinu, manželství, partnerství atd. Ten, kdo v tomto smyslu požaduje na trhu práce závislou mobilitu, která nepřihlíží k soukromým zájmům, přispívá - právě jako apoštol trhu - k rozpadu rodiny. Tento rozpor mezi trhem práce a rodinou (nebo partnerstvím zcela obecně), mohl zůstat skryt tak dlouho, dokud manželství pro ženy znamenalo, že zůstávaly odpovědné za rodinu, že se zřikaly povolání a mobility. Dnes vystupuje na povrch v té míře, v jaké rozdělení práce v povolání a práce pro rodinu závisí na rozhodnutí (manželských)

partnerů. Při této trhu se podřizující interpretaci požadavku rovnosti ovládá vztahy mezi muži a ženami stále silněji spirála individualizace. Že zde nejde jen o myšlenkový experiment, ukazuje při mezinárodním srovnání strmě stoupající počet domácností tvořených jednou osobou a počet otců a matek, kteří samostatně vychovávají svoje děti. Zřetelně je to ale také patrné na způsobu života, který je od lidí v těchto podmínkách vyžadován.

V životě, který má či musí být veden - bez ohledu na sociální orientaci a rozmanitost svých forem - v zásadě osamoceně, jsou potřebná taková opatření, která jej zajistí proti ohrožením, jež s sebou nese. Je třeba vytvářet a pěstovat okruhy kontaktů pro nejrůznější příležitosti. To vyžaduje být sám připraven pomoci druhým nést jejich břemena. Nezbytně zůstává intenzivní rozvíjení sítě přátelských vztahů, které je zároveň potěšením, jež skýtá nezávislý život. Své kouzlo mají i dobře zvolené přechodné vztahy. To vše předpokládá co nejjistější pozici v povolání - jako zdroj příjmů, příležitost k sebestvrzení a sociální zkušenost -, která musí být odpovídajícím způsobem udržována a upevňována. Takto vznikající „kosmos vlastního života“ je přizpůsobován a vyvažován se zřetelem k vlastnímu já jakožto svému středu, k jeho zranitelnosti, možnostem, k jeho silným i slabým stránkám.

V míře, v jaké se tento individualizovaný způsob života úspěšně rozvíjí, vzrůstá nicméně nebezpečí, že se stane nepřekročitelnou překážkou pro partnerství (pro manželství, pro rodinu), o které se přesto většinou dál usiluje. V osamoceném životě roste touha po druhém a zároveň i nemožnost integrovat jej ještě vůbec do struktury života, který je nyní skutečně „vlastním“ životem. Život je vyplněn nepřítomností druhého. Není tu pro něho nyní už žádné místo. Všechno je prodchnuto obranou před samotou: pestrost vztahů, práva, která jsou jim přiznávána, zvyky spojené s bydlením, disponování časovým rozvrhem, strategie stažení se do sebe umožňující zvládnout bolesti hlodající za vnější fasádou. To vše je oním vytouženým spojením s druhým ohrožováno ve své jemné rovnováze, již bylo tak namáhavě dosaženo. Konstrukce samostatnosti se stávají vězeňskými mřížemi samoty. Kruh individualizace se uzavírá. „Vlastní život“ musí být lépe zajištěn, je třeba zvýšit hrady, které nesou podíl na zraněních, proti nimž mají chránit.

Tato forma existence samostatně žijících osob není na cestě moderny ničím vybočujícím. Je archetypem plně realizované společnosti trhu práce. Negace sociálních vazeb, která se uplatňuje v logice trhu, začíná ve svém nejpokročilejším stadiu rozkládat i předpoklady trvalejšího spojení s druhým. Představuje tak případ paradoxního zespolečenštění, kdy vysoký stupeň společenskosti, jenž se v něm projevuje, už není patrný. Tato úvaha, tak jak je zde předkládána, má spíše „ideálně typový“ charakter. Jak ukazují uvedené údaje (viz výše), postihuje ale stále větší díl reality. Navíc se dá říci, že tato forma existence je pravděpodobně neviděným a nechtěným důsledkem, k němuž vede požadavek rovnosti mužů a žen vdaných institucionálních podmínkách. Ten, kdo - podobně jako určité části ženského hnutí - plným právem dál udržuje tradice, s nimiž moderna nastoupila, a vyžaduje a prosazuje trhu se podřizující rovnost muže a ženy, musí také vidět, že na konci této cesty se vši pravděpodobností nečeká harmonie s rovnými právy, nýbrž osamocení při protichůdných a rozcházejících se cestách a situacích, které se dnes už mnoha náznaky rýsují pod povrchem společného života.

Za hranicemi ženské a mužské role

Obě krajní varianty ignorují základní stav věcí, který tu má ústřední význam. Rozpory, které se rozvírají mezi rodinou a trhem práce, nebudou vyřešeny ani konzervováním rodiny na jedné straně,

ani generalizací trhu práce na straně druhé. Zůstává nerozpoznáno, že nerovnost mužů a žen není povrchovým fenoménem, který může být zkorigován ve strukturách a formách rodiny a profesní sféry. Tyto nerovnosti, příznačné pro naši epochu, jsou spíše vepsány v základní schematicke industriální společnosti, ve vztahu, který v ní vládne mezi produkcí a reprodukcí, mezi prací pro rodinu a výdělečnou prací. Díky nim se v industriální společnosti rozevírají rozpory mezi modernou a antimodernou. Proto nemohou být také sprovedeny ze světa tím, že bude podpořena „svoboda volby“ mezi rodinou a povoláním. Zrovnoprávnění žen a mužů se nemůže zdařit v institucionálních strukturách, které jsou svým uzpůsobením spojeny s nerovností. Teprve v oné míře, v jaké bude se zřetelem k životním předpokladům rodiny a partnerství nově promyšlena a změněna celá institucionální struktura industriální společnosti, lze krok za krokem dosáhnout nového typu rovnosti přesahující mužské a ženské role. Proti zdánlivé alternativě „návratu k rodině“ a „totální moci trhu“ je zde třeba postavit třetí cestu: omezení a zmírnění tržních vztahů spojené s cíleným umožněním sociálních forem života. V následujícím textu je jen názorně přiblížena tato základní myšlenka. V principu jde o přesný zrcadlový obraz teoretické interpretace, která tu byla načrtnuta: individualizací rodiny se oddělení produkce a reprodukce uskutečňuje takřkajíc v druhém historickém kroku uvnitř rodiny. Rozpory, které přitom vznikají, mohou být zvládnuty jen tehdy, jestliže budou na dosažené úrovni tohoto oddělení nabídnuty či poskytnuty institucionální možnosti pro opětné sjednocení práce a života, a to ve všech složkách divergentních tržních biografii.

Začneme mobilitou vyžadovanou trhem práce. Za prvé, bylo by myslitelné zmírnit individualizační účinky mobility samé. Dosud se s velkou mírou samozřejmosti vychází z toho, že mobilita je mobilitou individuální. Rodina, a s ní i žena, následuje manžela. Alternativa, která takto vyvstává - buď se žena vzdá svého povolání (se všemi dlouhodobými důsledky, které z toho plynou), anebo vznikne „rodina v rozštěpu“ (jako první krok k rozvodu) -, je manželům předestřena jako osobní problém. Tváří v tvář této situaci by bylo třeba vyzkoušet a na pracovním trhu institucionalizovat formy pracovní mobility přihlížející k partnerským svazkům. Podle zásady: kdo chce jednoho, musí opatřit zaměstnání i druhému. Úřad práce by musel zorganizovat poradenskou a zprostředkovatelskou službu pro rodiny. Také podniky (a stát) by nemohly „hodnoty rodiny“ jen vzývat, ale musely by vytvářením modelů zajišťujících zaměstnání pro partnery (při případné spolupráci několika podniků) přispět k jejich konsolidaci. Souběžně by bylo třeba prozkoumat, zda by se v některých oblastech nedaly zredukovat existující tlaky spojené s mobilitou (například na akademickém trhu práce s volnou pracovní dobou). Do téhož okruhu patří i sociální a právní uznání imobility z rodinných a partnerských důvodů. Při zvažování, zda lze akceptovat změnu místa pracoviště, by bylo třeba přihlídnout i k možnému ohrožení rodiny.

Vzhledem ke stabilní masové nezaměstnanosti přesahující dva miliony osob se ovšem požadavek volající po redukci obecné mobility zdá ještě nereálnější, než jakým tak jako tak už je. Podobných efektů se dá možná dosáhnout i při zcela jiných východiscích, například celkovým uvolněním souvislosti mezi existenčním zabezpečením a účastí na trhu práce. Ať už tak, že by sociální výpomoc byla zvýšena směrem k minimálnímu příjmu pro všechny občany, nebo tak, že by problémy zdravotního a starobního zabezpečení byly řešeny nezávisle na výdělečné práci atd. Toto uvolňování šroubů pracovního trhu má svoji tradici (zajištění ze strany sociálního státu, zkracování pracovní doby atd.). A vzhledem k protichůdnému vývoji, který se projevuje masovou nezaměstnaností - pronikání žen na trh práce při současném snižování objemu práce v důsledku zvyšující se produktivity práce (kap. VI) - je beztak ve společnosti na pořadu dne.

Ale i utlumená a „pro rodinu příznivá“ dynamika trhu práce by byla jen jednou stránkou. Muselo by být znovu umožněno sociální soužití lidí. Nukleární rodina, oslabená ve svých sociálních vztazích, představuje obrovskou intenzifikaci práce. Mnohé věci, které by mohly být snadno (či snadněji) vyřešeny společným úsilím několika rodin, se stávají břemenem trvale přesahujícím vlastní síly, pokud jim čelí jednotlivci. Nejlepším příkladem jsou tu snad úkoly a starosti rodičovství. Ale životní a na vzájemné pomoci založené vztahy zahrnující několik rodin jsou většinou vyloučeny již bytovou situací. Profesní mobilita a trend k samostatnému životu se již promítly i do stavebních dispozic. Byty se zmenšují. Zůstávají plně přizpůsobeny individuální rodinné mobilitě. Struktura bytů, domů a obytných čtvrtí vylučuje možnost, že by se několik rodin nastěhovalo společně do jednoho místa, a vylučuje i jejich společnou mobilitu. A to je jen jeden příklad mezi jinými. Nejen architektura, urbanistika atd. dávají přednost individualizaci a vylučují sociální život. Představám, jak by mohly vypadat konkrétní změny, se nekladou téměř žádné hranice. Výchova dětí by mohla být například

usnadněna nejen umožněním sousedské výpomoci, ale i novou specializací „denních matek“ nebo školským systémem, který by pomoc rodičů nepojímal jako součást „skrytých osnov“ atd. K otázce, jak lze tuto „utopii“ realizovat a finančně zajistit, je možné bez obtíží říci několik slov. Není tu však naším tématem. Zde šlo v zásadě především o teoretický argument, totiž o to, prolomit falešnou alternativu mezi rodinným konzervatismem a přizpůsobováním se tlakům trhu. Je ovšem třeba vidět, že tyto nebo i jiné institucionální změny mohou vytvořit a zajistit jen rámeček možností. Nové formy společného života, které se vymykají stavovsky připsaným rolím, musí ženy a muži nalézt a vyzkoušet sami. Tím ale získávají ústřední význam ona často tupená „refugia soukromí a intimity“. Jen na první pohled se pak může ještě zdát, že společenské hnutí sedmdesátých let zaniklo v „subjektivních sebeprojekcích“. Jak daleko jen můžeme dohlédnout, rozvíjí se dnes pod břemenem životních forem, které už nejsou s to čelit budoucnosti, v každodenní realitě vztahů a vazeb uvnitř i vně manželství a rodiny usilovná práce. Celkově tu dochází ke změnám, které už v žádném případě nelze pokládat za soukromý fenomén. To, co se tu dnes kumuluje ve spojení s citlivým chováním v životních společenstvích všeho druhu, s pokusy o obnovu vztahů mezi muži a ženami (i když provázené i neúspěchy), s nově oživovanou solidaritou založenou na sdíleném a přiznaném útisku, proniká ke kořenům společnosti možná dokonce hlouběji než ony „strategie měnící systém“, které uvázly ve výšinách svých teorií (srov. G. Muschg, 1976, s. 31). Regrese, k nimž dochází v progresivním vývoji, mají řadu příčin. Jistě mezi ně ale patří i břemeno vývoji se přičítících institucionálních podmínek. Za mnohé z toho, co si dnes muži a ženy ještě navzájem vyčítají, nenesou sami osobní odpovědnost. Kdyby si toto nahlédnutí prorazilo cestu, mnoho by se tím získalo, možná i energie potřebná k prosazení změn.